

De steunberen van een samenleving

De maatschappelijke krachten die de maatschappij bijeenhouden zijn andersoortig dan de krachten die ervoor zorgen dat een samenleving niet uiteenvalt. Deze verschillende krachten, en de waarden die ze vertegenwoordigen, worden in discussies over sociale cohesie vaak niet van elkaar onderscheiden. Men neemt te snel aan dat het vooral gemeenschappelijke waarden zijn, die de maatschappij voor uiteenvallen behoeden. Maar dat is naar mijn mening niet zo. Er zijn immers enkele, historisch verankerde, maatschappelijke instituties, die de samenleving behoeden voor destructieve neigingen, die voort kunnen komen uit te veel sociale binding of uit een te sterke sociale cohesie.

Deze verankerde sociale instituties zou ik met een metaforisch beeld de steunberen van een samenleving willen noemen. Denk aan een middeleeuwse kathedraal. De pilaren staan binnen in de tempel Gods, vaak groots en naar de hemel wijzend. Zij dragen het dak. Maar buiten werden steunberen aangebracht om het gevaar van instorten te voorkomen. Zij geven tegendruk. In het Engels heten deze steunberen *counterforts* of *buttresses*, in het Frans *contreforts*, hetgeen de tegenkracht, die noodzakelijk is, goed uitdrukt. Steunberen neutraliseren de middelpuntvliedende krachten van statige godshuizen.

Zo is het ook met een samenleving. Ook een maatschappij heeft tegenkrachten nodig, die op een andere manier dan de bekende sociale bindingen hun werk doen om de samenleving bij elkaar te houden. Om preciezer te beschrijven wat ik met die tegenkrachten bedoel wil ik onderscheid maken tussen enerzijds de sociale bindingen die voortkomen uit gedeelde waarden (*shared values*) en anderzijds een sociale binding die tegenover elkaar staande partijen, ook als zij geen inhoudelijke waarden delen, niettemin symbolisch bij elkaar brengt en aan elkaar koppelt.

In de sociale-cohesieliteratuur wordt sociale binding en daaruit resulterende sociale integratie vooral geassocieerd met het samengaan van mensen op basis van gelijksoortigheid en gemeenschappelijkheid: gelijke taal of cultuur, gelijke ideeën, gelijke gevoelens en gewoonten, gelijke identiteiten, gedeelde waarden en normen. Deze gedeelde waarden zijn zelfs zo populair geworden, dat onze minister-president J.P. Balkenende de bekende Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni uitnodigde om in de Ridderzaal als *keynote speaker* op te treden bij de eerste conferentie over Europese waarden. Kan een socioloog een grotere maatschappelijke rol toebedeeld krijgen dan deze? Maar met alle nadruk die Etzioni op *shared values* legde, bleven er toch nog vele vragen over.

Gedeelde waarden zijn, in Etzioni's gedachtegang, onmisbaar om de huidige samenleving voor desintegratie te behoeden. Niet geheel duidelijk wordt daarbij of het gaat om louter empirisch vast te stellen door de bevolking wijd aanvaarde en gedeelde waarden, of om normatief vast te houden kernwaarden, waar iedere weldenkende burger het mee eens *moet* zijn om het

goed functioneren van een moderne en complexe samenleving te verzekeren. Vaak krijg ik de indruk dat het in Etzioni's latere werk, dus in zijn communitaristische geschriften van het recente decennium, vooral om die laatste, normatief geformuleerde, kernwaarden gaat. Fundamentele waarden worden ze ook vaak genoemd. Ook het gemeenschapsbegrip bij Etzioni is sterk normatief gekleurd: een gemeenschap is iets goeds, moet instandgehouden worden. Negatieve eigenschappen van bijvoorbeeld gesloten gemeenschappen worden in zijn maatschappijbeeld opmerkelijk genoeg verwaarloosd, soms zelfs geheel gemist.

Shared values komen bij Etzioni voort uit de kerninstituties van gezin, kerkgenootschap, vrijwillige verenigingen en andere 'spontane' sociale verbanden. De overeenstemming van waarden en normen, die bijvoorbeeld voortkomen uit stug onderhandelen tussen vakbonden en werkgeversorganisaties, noemt Etzioni niet *shared values*. Rationeel overeengekomen handelwijzen worden juist gecontrasteerd met de normatief gegroeide gemeenschappelijkheid in waarden en normen. Ik vind dit opmerkelijk en enigszins kortzichtig. Waarom delen werkgevers en werknemers, onder bepaalde maatschappelijke omstandigheden en op basis van wederzijds respect en vertrouwen, geen waarden en normen?

Door deze grote nadruk op een bepaald soort *shared values* schetst Etzioni maar één kant van de moderne maatschappij, die ik de middelpuntzoekende kant zou willen noemen. Maar er zijn ook zoveel middelpuntvliedende krachten werkzaam: grote groepstegenstellingen, etnische spanningen, conflicten, gewapende overvallen, dreiging en bedrog, om nog maar niet te spreken van terroristische acties in de moderne staten. Hoe wordt aan dit soort, vaak destructieve, krachten in een maatschappij het hoofd geboden? Alleen met een beroep op gedeelde waarden komt men er niet. Daarvoor zijn juist die steunberen nodig ofwel tegenkrachten.

Tegen al te verscheurende wij-zij-tegenstellingen, die zelf de sociale binding binnen groepen juist versterken, zal een samenleving ook wat moeten doen om een al te snel of al te gemakkelijk uiteenvallen tegen te gaan. Het interessante hierbij is nu echter dat in de loop van de geschiedenis samenlevingen deze tegenkrachten reeds hebben ontwikkeld en vervolgens geïnstitutionaliseerd. Het doorslaggevende kenmerk van deze instituties is dat zij ieder op een eigen manier de scherpe wij-zij-tegenstellingen verzachten en tegengaan, zonder dat de tegenstelling of het conflict helemaal ongedaan worden gemaakt.

Ik zou hiervan vier voorbeelden willen geven:

1. het strafproces, zoals dat voor het eerst is ontwikkeld – eigenlijk ontdekt – in de Griekse samenleving in de 5^e eeuw voor Christus, het hoogtij van de Griekse democratie en welvaart. Een strafproces is de institutionalisering van de wraak, die waakt tegen de destructieve kracht van eerwraak en eigenrichting. Twee partijen zijn en blijven aan elkaar gebonden, zonder dat ze het conflict en de tegenstellingen hoeven te ontkennen of negeren.
2. de ontdekking van de academische vrijheid en het vrije streven naar wetenschappelijke waarheid, zoals dat in de 12e eeuw in Europa aan de universiteiten voor het eerst gestalte kreeg. Waarheid is niet aan één partij gebonden. Waarheid is niet ondergeschikt aan kerk of staat. Waarheid dient als nastrevenswaardig ideaal alle partijen, hoe verschillend ze ook denken of doen. Wetenschappelijke waarheid kan groepstegenstellingen verstommen. Einsteins relativiteitstheorie gold voor alle naties, ook al ontkenden de nazi's Einsteins the-

orie. Wetenschapsbeoefening is, als het goed is, de institutionalisering van het zoeken naar bovenpersoonlijke waarheid.

3. de religieuze tolerantie, zoals die ontwikkeld is in de 16^e en 17^e eeuw in Europa. Tolerantie is de onderdrukking van de neiging anderen (andere groepen, andere denkwijzen, andere levenswijzen) te onderdrukken. Tolerantie is nimmer onverschilligheid. De oorspong van de tolerantie was gelegen in de strijd tegen het doden van ketters, en niet in het tegengaan van ketterij. Dit laatste lieten de voorlopers van tolerantie zoals Desiderius Erasmus en Sebastiaan Castellio geenszins koud of onverschillig, maar de bekering van de ketters moest op vrijwilligheid berusten, niet op dwang of op het zwaard. De grondrechten hebben gezorgd voor de institutionalisering van de godsdienstvrijheid en de daarop gebaseerde religieuze tolerantie.
4. de geweldloze politieke acties van Mohandas Gandhi in Zuid-Afrika vanaf 1906 en later in de bevrijdingsstrijd van India vanaf 1921 tot 1948. Gandhi had niet als doel om groepstegenstellingen op te heffen of met elkaar te verzoenen, maar hij zag de 'vijand' wel als deel van 'al het levende'. Daar kwam zijn principiële gebod vandaan om zijn tegenstanders niet te doden, maar ze juist krachtdadig en geweldloos te bekampen. Ook hier is dus sprake van een bepaald soort binding van partijen aan elkaar in een gemeenschappelijke symbolische ruimte. Men hoeft deze principiële geweldloosheid niet te delen om toch in te zien dat geweldloze conflictbeslechting een belangrijke institutionalisering betekent van het omgaan met maatschappelijke tegenstellingen. Het geeft een nieuwe dimensie aan het samen leven, zij het dat deze geweldloosheid niet door iedereen wordt aanvaard en ook minder is geïnstitutionaliseerd dan de drie eerdere vormen.

Deze vier voorbeelden van geïnstitutionaliseerde praktijken zou ik de steunberen van een samenleving willen noemen. Ze relativeren wij-zij-tegenstellingen door de twistende partijen aan elkaar te binden in een symbolische ruimte. Het strafproces is een symbolische ruimte, waar tegengestelde belangen en tegenover elkaar staande partijen toch iets samen moeten doen en delen. Ondanks de scherpe twist verkeren ze in diezelfde symbolische ruimte. En analoog hieraan geldt dit ook voor de andere drie genoemde sociale uitvindingen.

Ondanks het feit dat er zeer veel wetenschappelijke opvattingen bestaan en zelfs tegenstellingen ontstaan, streven alle beoefenaren van de wetenschap naar een gemeenschappelijk en symbolisch doel: dichter bij de waarheid komen. Ondanks het feit dat ieder vrij is een eigen godsdienst te beoefenen en eigen geloofsinhouden aan te hangen, delen burgers het geloof in de wettelijk beschermde godsdienstvrijheid. Ondanks het feit dat de koloniserende Britten het volk van India geen vrijheid en zelfbeschikking gaven, hoorden ze bij 'al het levende', bij de symbolische eenheid van *humankind*.

Daarom zou ik de gedeelde waarden die in deze vier instituties worden gepraktiseerd en geëerbiedigd *nevertheless values* willen noemen. Deze 'niettemin-waarden' zijn goed te onderscheiden van de *shared values* van Etzioni. Misschien vormen ze een derde soort sociale cohesie, niet gebaseerd op gelijkheid en gelijksoortigheid, ook niet op ruil en arbeidsverdeling, maar op het uitoefenen van sociale tegendruk, het uiterst belangrijke sociale fenomeen, dat onverzoen-

lijke vijanden ineens tegenstanders worden binnen een gedeelde symbolische ruimte. Als deze 'niettemin-waarden' wegvallen, dan gaat het echt goed mis in een samenleving.

De samenleving wordt vooral bijeengehouden door deze ondersteunende en tegendruk gevende instituties: door een eerlijk rechtsproces, door het zoeken naar bovenpersoonlijke waarheid, door tolerantie en door een, in principe, geweldloze conflictbeslechting.

Kees Schuyt